

Marcel Proust

DE VIJFENZEVENTIG
BLADEN

*op basis van het manuscript dat bewaard wordt in de
Bibliothèque nationale de France, afdeling Handschriften*

EN ANDERE MANUSCRIPTEN

*Tekstuitgave en commentaar Nathalie Mauriac Dyer
Voorwoord Jean-Yves Tadié*

Vertaald uit het Frans door
Désirée Schyns, Philippe Noble, Jan Pieter van der Sterre
en Reintje Ghoois

2022
DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

Jan Pieter van der Sterre en Reintje Ghoos ontvingen voor deze vertaling een projectsubsidie van het Nederlands Letterenfonds.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Copyright © Éditions Gallimard, 2021

Copyright Nederlandse vertaling © 2022 Désirée Schyns,
Philippe Noble, Jan Pieter van der Sterre en Reintje Ghoos

Oorspronkelijke titel *Les soixante-quinze feuillets*

Oorspronkelijke uitgever Éditions Gallimard

Omslagontwerp Leo Nickolls

Uitvoering omslag bij Barbara

Vormgeving binnenwerk Perfect Service, Reeuwijk

Druk en bindwerk Wilco, Amersfoort

ISBN 978 94 031 6281 2

NUR 302

debezigebij.nl

In 1949 benaderde Suzy Mante-Proust Bernard de Fallois met het verzoek de verzameling handschriften te ordenen die zij in 1935 had ontvangen van haar vader Robert Proust, de jongere broer van Marcel Proust. Robert erfde de verzameling bij de dood van de schrijver in 1922.

Op basis daarvan stelde Bernard de Fallois twee uitgaven samen: *Jean Santeuil* in 1952 en *Contre Sainte-Beuve* in 1954. Daarna begon hij aan een proefschrift over het werk van Marcel Proust, een project waarvan hij later weer afzag. Na zijn dood werd een aantal manuscripten van Proust – in het onderhavige boek ‘Fallois-archief’ genoemd – bij hem thuis aangetroffen, waaronder de Vijfenzeventig bladen, het oudst bekende manuscript van *Op zoek naar de verloren tijd*. De Fallois was de eerste die op het bestaan van het manuscript wees in het voorwoord bij zijn uitgave van *Contre Sainte-Beuve*.

Het manuscript van de ‘Soixante-quinze feuillets’, dat als het ware toegang verschaft tot een oude proustiaanse crypte, wordt bewaard in de Bibliothèque nationale de France.

INHOUD

Het sacrale ogenblik, door Jean-Yves Tadié 9

Het manuscript 15

De uitgave van de soixante-quinze feuillets en

de Vijfenzeventig bladen 19

DE VIJFENZEVENTIG BLADEN 23

Een avond op het land 25

De kant van Villebon en de kant van Meséglise 91

Verblijf aan zee 145

Meisjes 177

Adellijke namen 201

Venetië 233

ANDERE MANUSCRIPTEN VAN MARCEL PROUST 255

ANALYSE EN CHRONOLOGIE 349

door Nathalie Mauriac Dyer

Analyse 351

Chronologie 413

Bibliografie 427

Woord van dank 439

HET SACRALE OGENBLIK

Hier zijn ze dan, vijfenzeventig bladen, zo lang verborgen, zo lang verwacht en legendarisch geworden! In *Le Peuple* betreurt Michelet het dat geniale kunstenaars de sporen van het ontstaan van hun eigen werken hebben uitgewist: 'Zelden bewaren ze de voorstudies als voorbereiding op het scheppingsmoment.' De historicus probeert het unieke ogenblik van het scheppen te vatten, het 'sacrale ogenblik' waarop het grote kunstwerk voor het eerst aan de bron ontspringt. Dit 'sacrale ogenblik' komen we nu met deze publicatie van *De vijfenzeventig bladen* nader. Het waardevolle van deze bladzijden uit de toekomstige roman is dat ze als eerste geschreven werden, hoewel ze ons als laatste bereiken. Toen de bezorgers van het werk van Proust in de Pléiade-reeks bij uitgeverij Gallimard, en wetenschappers uit de Parijse onderzoeksgroep *Institut des textes et manuscrits modernes (ITEM)*, zich toeleegden op de reconstructie van de geschiedenis van de proustiaanse tekst aan de hand van verschillende overgebleven lagen en opeenvolgende sporen, moesten ze het zonder die allereerste bouwstenen stellen. Net als archeologen die onder de gotische kathedraal een Merovingisch of romaans kerkje zoeken.

Als eerste bezorger van *Jean Santeuil* en *Contre Sainte-Beuve* had Bernard de Fallois al eerder op het bestaan ervan gewezen. Hij refereerde aan de lijst 'al geschreven bladzijden' die Proust in het eerste van een reeks '*Carnets*' in 1908 had opgesteld en

waarin hij onder andere enkele aanzetjes tot verhalen vluchtig noteerde; die lijst viel niet precies samen met de teruggevonden ‘Vijfenzeventig bladen.’ Het ging slechts om een momentopname. We bevinden ons namelijk in de laatste maanden van 1907 of het eerste halfjaar van 1908. Proust heeft zich sinds 1899, toen hij *Jean Santeuil* definitief weglegde, niet meer aan het roman-genre gewaagd. Daarna maakt hij een in artistiek opzicht onvruchtbare periode door. Tot 1905 blijft zijn productie beperkt tot twee Ruskin-vertalingen met bijbehorende voorwoorden. Na de dood van zijn moeder in september 1905 volgt een blanco jaar, of beter gezegd een zwart jaar (al beweert René Peter in *Une saison avec Marcel Proust* dat zijn goede vriend in 1906 in Versailles voortdurend bezig was met schrijven); hoe dan ook verschijnen dat jaar *Sésame et les lys*, zijn vertaling van Ruskins *Sesame and Lilies*, en een artikel over diens *Stones of Venice* – Venetië, ‘begraafplaats van geluk’, dat opnieuw in de Vijfenzeventig bladen opduikt.^a

In 1907 publiceert Proust een opmerkelijk artikel waarin hij zijn opvatting over het oedipuscomplex uiteenzet, ‘Sentiments filiaux d’un parricide’ (Ouderliefde van een moedermoorenaar), een ander, ‘Mort d’une grand’ mère’, over de dood van een grootmoeder, en ‘Impressions de route en automobile’, kortom teksten waarin theoretisch denken wordt verbonden met het autobiografische genre, en verder enkele leesnotities. Al die thema’s komen later in het toekomstige werk weer aan bod, maar op zichzelf genomen waren ze nooit in staat geweest om de naam van de auteur te vestigen. Tegen eind 1907 of begin 1908 staan de deuren naar het scheppen van verhalend proza opeens weer wa-

a Een geheimzinnige toespeling op zijn moeder staat in een brief van Proust aan Lucien Daudet uit begin juni 1906, waarin hij zinspeelt op ‘iets waaraan ik begonnen ben en dat uitsluitend over haar gaat’ (M. Proust, *Correspondance*, v1, Plon, 1980, p. 100). (Noot van J.-Y. Tadié.)

genwijd open. Uitwaaierende wegen worden bewandeld, maar nog voor het bereiken van de bestemming verlaten. Ideeën en thema's hebben zich aangediend en zijn weer verdwenen, zoals bij de verschijning van vreemde spoken.

Proust moet namelijk nog minstens twee pogingen ondernemen voordat hij echt in staat is aan zijn roman te beginnen, waarmee ik niet eens *Op zoek naar de verloren tijd* bedoel, maar slechts 'Combray' met zijn twee kanten en een verblijf aan zee; en om over een reis naar Venetië te kunnen vertellen zal hij nog veel langer moeten wachten. Wat was er dan zo goed aan die Vijfzeventig bladen dat hij ze volschreef, of zo slecht dat hij ze weer liet liggen? Zoals computerprogramma's die zichzelf onmiddellijk na gebruik vernietigen. Komt het door de fragmentarische vorm, die hem te veel aan de schetsen uit *Les Plaisirs et les Jours* ('Genoegens en dagen') herinnerde? Was de plot, die niets anders kon zijn dan de geschiedenis van een roeping, al gevonden? Wat moest hij inderdaad vertellen? Welke herinneringen? Het verhaal van welke personages? Dat van een broer, die zou verdwijnen? Van het familieleven in een landhuis dat niet in Illiers, maar in Auteuil lag? Van de twee kanten van de innerlijke geografie van zijn geboortegrond? Van provinciale of Parijse aristocraten? Van meisjes aan zee? Waar is de liefde? Waar zijn Sodom en Gomorra? En waar is vooral de onwillekeurige herinnering? Al deze vragen beantwoordt Nathalie Mauriac in haar 'Analyse'. Want de roman bestaat pas echt als Proust de onwillekeurige herinnering niet alleen tot een beslissende psychologische belevenis maakt, maar tot het ordenend principe van zijn vertelling, met andere woorden op de dag dat hij de inval krijgt te schrijven dat heel Combray aan een kopje thee ontsproten was.

Proust heeft zelf die momenten beschreven waarop je je afkeert van een schouwspel, een gezicht of een indruk waarin je je beter had kunnen en moeten verdiepen: de kerktorens van Martinville, de drie bomen van Hudimesnil, het melkmeisje uit

Balbec. In zijn eigen leven heeft hij geliefde mensen verlaten net zoals hij teksten liet liggen, Reynaldo Hahn aan het begin, Henri Rochat tegen het einde: het waren eeuwige schetsen, eeuwige kladversies van een man die het waard zou zijn geliefd te worden maar zich nooit heeft aangediend. Wie onuitgegeven teksten presenteert vertelt iets over het afbreken: een afgebroken roman, zoals een afgebroken verhouding in *La femme abandonnée* van Balzac, of een opgegeven liefde in het gedicht 'À une passante' ('Aan een voorbijgangster') van Baudelaire. Intellect en hart zijn bij Proust opvallend onrustig, hij is de Cherubino of de Don Giovanni van de al geschreven tekst.

Daarvan zal hij ook de Penelope worden. Wie onuitgegeven teksten presenteert vertelt ook het verhaal van een reeks herrijzenissen. Deze bladzijden werden verworpen, dag en nacht uit elkaar gehaald en opnieuw samengesteld; ze zullen weer tevoorschijn komen, hernomen worden en zichzelf ook overtreffen. Wat Proust voor *Jean Santeuil* niet gedaan heeft zal nu voor *De kant van Swann* veel tijd kosten en een hoge tol aan mislukte pogingen eisen. Overigens hebben deze bladen geen titel. Er zijn romanschrijvers die eerst een titel bedenken en daarna hun boek schrijven; Balzac heeft bijvoorbeeld lijsten met titels nagelaten voor nog niet geschreven boeken. Nu is een titel voordat hij aanleiding tot succes geeft een eenheidsfactor, een motor, een ideaal om na te streven. Zonder titel kan het boek niet ontstaan, het blijft maar een schim, een uit elkaar gevallen pop. Je zou er, om met Horatius te spreken, Orpheus' verspreide ledematen – *disjecti membra poetae*^a – niet eens in kunnen ontwaren.

De onderhavige bladzijden doe je onrecht aan als je daarbij een gevoel van 'déjà lu' – al gelezen – ondervindt: dat komt doordat wat je als laatste leest als eerste geschreven werd. Daarin schuilt de paradox voor de liefhebber van onuitgegeven werk: hij is op zoek naar wat de auteur juist verworpen heeft, hij be-

a Horatius, *Satiren*, Boek I, IV, regel 61. (Noot van J.-Y. Tadié.)

wondert het doorgehaalde, weggewerkte, herschrevene precies omdat het *anders* is. Dit 'anders zijn' wordt hier dus weer het nieuwe, en deze 'nieuwe Proust' is juist de oudste. Je hoopt er een sleutel in te ontdekken, de eigenlijke sleutel tot het werk, *The figure in the carpet*, de *Aspern papers*. Het wonder bij manuscripten is dat ze de terugkeer naar de kindertijd mogelijk maken die in het echte leven volstrekt onmogelijk is. Alleen bij kunstwerken en in het bijzonder bij films kan een kind in een flashback verschijnen nadat we al kennis hebben gemaakt met de volwassene die het geworden is. De bekende uitspraak van Bernard de Chartres dat wij dwergen zijn op de schouders van reuzen dient hier omgekeerd te worden: de reus is op de schouders gaan zitten van de dwerg die hijzelf ooit was.

De onuitputtelijke stroom jeugdherinneringen en gevoelens van rouw is nog niet gekanaliseerd, hij blijft ononderbroken vloeien. Dat valt eenvoudig te verklaren: deze eindeloze monoloog hoort bij de biecht, de autobiografie, niet bij de roman. Want dat is waar Proust rond de jaarwisseling van 1907-1908 aan begint: aan een autobiografie. Het bewijs daarvan wordt geleverd door een feit van doorslaggevende betekenis: de schrijver gebruikt de echte voornamen van zijn familieleden. De grootmoeder heet Adèle (Berncastell-Weil), de moeder Jeanne (Weil-Proust), de verteller Marcel. Moeder en grootmoeder: Proust ontroert ons altijd het meest als hij het over hen heeft. De uiting van het kinderleed, zo anders dan bij volwassenen, het achter- of onderliggende leed van een te vluchtig gegeven of geweigerde kus, krijgt er iets bijna ondragelijks door, terwijl tal van kinderen tevreden waren geweest bij het idee dat hun ouders nog in de buurt waren, in de tuin of in de eetkamer. De bladzijden over het verblijf aan zee getuigen van een wanhopig verlangen naar erkenning, net zoals die over de aristocratie. Wat is de kleine Marcel overkomen, welk onrecht is hem aangedaan, door welk noodlot werd hij getroffen, dat hij zo onuitsprekelijk lijdt?

Een klein kind huilt in Auteuil. De literatuur zal deze

open wond gaandeweg steeds beter maskeren, eerst in *Tegen Sainte-Beuve*, later in de opeenvolgende versies van *De kant van Swann*. In haar meesterlijke 'Analyse' legt Nathalie Mauriac Dyer de voortgang van het scheppingsproces bloot, vanaf de onderhavige bladen tot aan de teksten die in het verlengde daarvan liggen en zich als tentakels in de latere 'Cahiers' uitstrekken. Ze stapelen zich letterlijk op om een wond onder het gewicht van de bladzijden te kunnen verbergen. De jammerklacht verdwijnt achter de kronkelingen van de lange volzin. Na de eerste aanzet tot autobiografie zet Proust zich aan het schrijven van een kritisch essay. Dat bevredigt hem evenmin, zodat hij daarna toch aan zijn roman begint. Na de laatste fase van deze Vijfenzeventig (of eigenlijk zesenzeventig) bladen en het schrijven aan de pastiches krijgt hij opeens het idee voor *Tegen Sainte-Beuve* of beter voor het 'gesprek met moeder over Sainte-Beuve'. Deze manier om de moeder weer tot leven te wekken is ook een vorm van afscheid nemen. Pas nadat hij tot dat afscheid in staat is gebleken, zal Proust daadwerkelijk aan zijn roman kunnen beginnen.

Dankzij de romantetechniek kan Proust procedés inzetten, krijgt de proustiaanse monoloog vorm en begrenzing, maar ook een soortelijk gewicht en een zekere terughoudendheid die hij in die eerste maanden van 1908 nog niet had. Daarentegen hebben we hier, bij deze bladen, de indruk dat we het werk beter begrijpen, we voelen dat we uitleg krijgen over alles wat verborgen bleef. Bij het lezen van de uiteindelijke tekst van de *Recherche* hadden we graag meer willen weten. Hier weten we alles en krijgen we zelfs het gevoel dat we te maken hebben met een vorm van schaamteloosheid. Maar het genie voedt zich met opofferingen die iemand met alleen maar talent niet kan opbrengen. Een klein kind huilt in Combray en daaruit ontstaat een meesterwerk.

Jean-Yves Tadié

HET MANUSCRIPT

Toen ze in de woning van Bernard de Fallois werden ontdekt, zaten de Vijfenzeventig bladen – in werkelijkheid: zesenzeventig beschreven bladzijden – in een bordeauxrode kartonnen map van standaardformaat, die hijzelf als ‘Dossier n° 3’ gelabeld had, waarbij het etiket over een eerder opschrift heen was geplakt.

Deze bladen waren onderverdeeld in vijf groepen die weer in andere, papieren mappen zaten, door De Fallois respectievelijk ‘Avonden in Combray’, ‘De kant van Villebon’, ‘Meisjes’, ‘Adellijke namen’ en ‘Venetië’ genoemd; deze titels stonden opnieuw vermeld op inlegvellen die bij het begin van elke groep waren gelegd. Daaraan had De Fallois beknopte inhoudsopgaven op losse vellen toegevoegd, behalve voor ‘De kant van Villebon’. Deze titels hebben we in de onderhavige uitgave van *De vijfenzeventig bladen* slechts gedeeltelijk overgenomen (zie hieronder).

Veel bladen waren beschadigd: gescheurde buitenranden (fol. 70, 83)^a, een geplakt fragment uit een ander blad (fol. 83), slordige reparaties (plakband op de achterzijde^b van fol. 53v^o), verschillende vlekken; het onderste deel van fol. 84 was weggeknipt, vermoedelijk door Proust zelf.

Het manuscript van de Vijfenzeventig bladen bestaat uit 43 gevouwen grote vellen (of ‘dubbele bladen’), wat neerkomt op 86

a Een genummerd blad wordt ‘folio’ genoemd, afkorting: ‘fol.’

b Of ‘verso’, afkorting: v^o. (Noten van de vertalers.)

bladen of 172 bladzijden velijnpapier, zonder lijntjes of watermerk, op formaat 360 bij 230 mm. Het gaat hier om gemiddelde afmetingen, want de vellen zijn onregelmatig gevouwen. Hier en daar zijn kleine, gelijkmatig verdeelde gaatjes zichtbaar: volgens restaurateurs van de Bibliothèque nationale de France zou het kunnen gaan om een bundeltje vellen dat oorspronkelijk bestemd was om ingenaaid te worden. In welke omstandigheden Proust deze papierbundel in zijn bezit gekregen heeft is natuurlijk niet bekend. De eerste bladzijden (fol. 1-19) van een ander manuscript (met signatuur NAF 16636), die identiek zijn met de Vijfenzeventig bladen, vertonen hier en daar dezelfde kenmerken (onregelmatige vouw, gaatjes). Van de 86 bladen zijn 76 bladzijden door Proust met inkt beschreven, waaronder drie op de achterzijde (fol. 41v°, 83v°, 85v°). Op een tiental bladzijden na is de beschikbare ruimte volledig uitgevuld, zonder kantlijn. Er is geen paginering door de auteur aangebracht. Verder vallen enkele tekeningen op: abstracte schetsjes (fol. 36), een vrouw, *en profil* gezien (fol. 39), een kerk (fol. 43).

De bladen (of folio's) 8, 38, 42, 44-50, 52, 66 en 84 zijn onbeschreven gebleven. Folio's 44 en 49, 45 en 48, 46 en 47 waren oorspronkelijk tussen folio's 43 en 50 geschoven, zodat ze een katern vormden.

De nummering van de bladen komt overeen met de volgorde die in het manuscript werd aangetroffen, behalve bij de fol. 27-43, die herschikt zijn (zie hieronder). De bladen hebben we als volgt bij elkaar gevoegd en van titels voorzien, waarbij we gedeeltelijk van Bernard de Fallois' rangschikking afgeweken zijn:

— fol. 1-26: [Een avond op het land]. 13 dubbele bladen of 26 bladen, waarvan 25 op de voorzijde beschreven. Fol. 8 is onbeschreven gebleven.

De laatste twee bladzijden (fol. 25-26) werden anoniem gepubliceerd onder de titel 'Séparation' (Afscheid) in het *Bulletin*

de la Société des Amis de Marcel Proust et des Amis de Combray (n° 1, 1950, p. 7-8). De laatste zeven (fol. 20-26) werden door Bernard de Fallois opgenomen in zijn *Contre Sainte-Beuve* (hoofdstuk xv, 'Retour à Guermantes' [Terug naar Guermantes], niet vertaald in de Nederlandse uitgave *Tegen Sainte-Beuve*, Amsterdam 2009).

— fol. 27-52: [De kant van Villebon en de kant van Meséglise]. 13 dubbele bladen of 26 bladen, waaronder 17 beschreven, allemaal op de voorzijde, behalve bij fol. 41, waarvan ook de achterzijde beschreven is. Folio's 38, 42, 44-50 en 52 zijn onbeschreven.

Aan de hand van feitelijke kenmerken en tekstgenetische aanwijzingen hebben we de bladen van deze groep herschikt, die we in deze volgorde hadden aangetroffen: fol. 27-30, 39-41^v, 43, 37-38, 35-36, 33-34, 31-32. Op de eerste groep na blijkt die volgorde precies het tegenovergestelde van de na herschikking verkregen orde. Het is daarom aannemelijk dat de dubbele bladen nadat ze door iemand ter hand genomen waren gewoon slordig teruggelegd zijn. Folio 51 is moeilijk onder te brengen.

— fol. 53-65: [Verblijf aan zee]. 7 dubbele bladen of 14 bladen, waarvan 13 op de voorzijde beschreven. Folio 66 is onbeschreven gebleven. In de bijbehorende noten wordt uitgelegd waarom wij, anders dan De Fallois, dit 'hoofdstuk' van het volgende hebben gescheiden.

— fol. 67-74: [Meisjes]. 4 dubbele bladen of 8 bladen, allemaal op de voorzijde beschreven.

— fol. 75-82: [Adellijke namen]. 4 dubbele bladen of 8 bladen, allemaal op de voorzijde beschreven.

De eerste 7 bladzijden (fol. 75-81) nam De Fallois op in zijn *Contre Sainte-Beuve* (hoofdstuk xiv, 'Noms de personnes' ['Persoonsnamen'], niet vertaald in *Tegen Sainte-Beuve*).

— fol. 83-86: [Venetië]. 2 dubbele bladen of 4 bladen, 5 beschreven bladzijden waaronder twee aan de achterzijde (fol. 83^v, 85^v). Een afgescheurd stukje uit de rechterbovenhoek van een ander blad is in de linkerkantlijn van fol. 83 blijven plakken, en

wel ter hoogte van de tweede en derde regel; daarop zijn nog twee door Proust handgeschreven letters te lezen. Het onderste gedeelte van het onbeschreven folio 84 ontbreekt.

Het manuscript van de 'Soixante-quinze feuillets' wordt tegenwoordig bewaard in de collecties van de afdeling Handschriften van de Bibliothèque nationale de France, onder signatuur NAF 29020.

DE UITGAVE VAN DE SOIXANTE-QUINZE
FEUILLETS EN DE VIJFENZEVENTIG BLADEN

Methode bij het bepalen van de tekst

De ‘Soixante-quinze feuillets’, de Vijfenzeventig bladen (we nemen de naam over die Bernard de Fallois de reeks manuscripten gaf toen hij het bestaan ervan in 1954 openbaar maakte, hoewel Proust er eigenlijk zesenzeventig gebruikte) zijn tussen de eerste maanden en het najaar van 1908 ontstaan. Marcel Proust heeft er mogelijk al vanaf eind 1907 aan gewerkt. Omdat we niet weten hoe hij deze bladen had gerangschikt presenteren we ze hier in een volgorde die strookt met de tekst van *Op zoek naar de verloren tijd*, toevallig ook de volgorde waarin ze werden aangetroffen.

De titels van de zes ‘hoofdstukken’ (‘Een avond op het land’; ‘De kant van Villebon en de kant van Meséglise’; ‘Verblijf aan zee’; ‘Meisjes’; ‘Adellijke namen’; ‘Venetië’) komen niet van Proust zelf. Ze hebben een zuiver informatieve waarde en zijn zo gekozen om de lezer vertrouwde aanknopingspunten te bieden.

In de transcriptie werden de doorhalingen uit het manuscript niet overgenomen, om de tekst zo leesbaar mogelijk te maken. Hieronder zetten we onze uitgangspunten bij het vastleggen van de tekst voor de onderhavige editie uiteen.

Een volledig diplomatieke transcriptie, die per bladzijde de ‘topografie’ van het handschrift weergeeft met inbegrip van alle doorhalingen en toevoegingen van Proust, kan via <https://www.gallimard.fr/Catalogue/GALLIMARD/Blanche/Les-soixan->

te-quinze-feuillets bekeken worden en met het facsimile van de ‘Soixante-quinze feuillets’ worden vergeleken als het laatste beschikbaar wordt op gallica.fr, de website van de Bibliothèque nationale de France. Deze transcriptie is als basis gebruikt voor de gewone transcriptie. Beide werden door Bertrand Marchal gecontroleerd.

De gewone transcriptie wordt aangevuld met documenten (‘Andere manuscripten van Marcel Proust’) die nieuw licht werpen op zowel de tekstgenese van de Vijfenzeventig bladen als op hun plaats in *Op zoek naar de verloren tijd*. Deze documenten bevinden zich in de Proust-verzameling van de Bibliothèque nationale de France en in het Fallois-archief.

Prousts kladversies vertonen talrijke correcties en toevoegingen. In onze vereenvoudigde transcriptie werden toevoegingen in de tekst opgenomen en doorhalingen niet gesignaleerd, behalve in een noot als het om een relevante passage gaat.

Proust schreef razendsnel, zodat hij wel eens woorden vergat of naliet opeenvolgende versies op elkaar te laten aansluiten. Telkens als het onmisbaar was voor de (Franse) syntactische correctheid en een goed begrip van de zin zijn de nodige detailaanpassingen ingevoerd. De vertalers hebben die aanpassingen zo veel mogelijk gevolgd. Als het manuscript beschadigd is en lacunes vertoont worden de gereconstrueerde passages tussen rechte haakjes geplaatst; de gereconstrueerde tekst is dan een hypothese. Ook in de Nederlandse vertaling werden deze rechte haakjes zo veel mogelijk behouden.

Proust heeft niet altijd duidelijk aangegeven waar een toevoeging ingevoegd moest worden: in zulke gevallen moest de Franse redactie zelf beslissen.

In het manuscript is de interpunctie zeer spaarzaam, soms ook onregelmatig aangebracht: voor de leesbaarheid werd waar nodig de interpunctie aangepast, zowel in het Frans als in de Nederlandse vertaling. Alinea’s heeft de Franse redactie zo veel mogelijk laten staan. Ook de vertalers hebben die indeling overgenomen.

Ondanks deze ‘opknopbeurt’ behoudt het manuscript onmiskenbaar zijn onaffe karakter. Soms wordt de tekst *in medias res* plotseling afgebroken: dat wordt dan met een beknopt bezorgerscommentaar tussen rechte haakjes gesignaleerd. De verbindingsstukken die voor aansluiting moeten zorgen tussen sommige, op verschillende momenten geschreven fragmenten, zijn niet altijd zorgvuldig ingevoegd: eventuele herhalingen werden behouden. In het geval dat meerdere versies van eenzelfde passage elkaar opvolgen, worden ze afgedrukt in de volgorde waarin ze naar alle waarschijnlijkheid zijn ontstaan, met de vermoedelijk oudste versie als eerste.

Noten

Noten bij de zes ‘hoofdstukken’ van de Vijfenzeventig bladen en bij de ‘Andere manuscripten’ worden met een cijfer aangeduid. Het gaat in de meeste gevallen om noten van de Franse tekstredactie over het vastleggen van de tekst. Ook zijn er verklarende noten van de Franse tekstredactie die beknopte informatie geven als dat onmisbaar leek voor een goed tekstbegrip, bijvoorbeeld als de identiteit van een personage verandert in de loop van één passage. Tot slot werden er ook enkele vertalersvoetnoten ingevoegd. Voetnoten worden met een letter aangeduid.

Eindnoten worden met een cijfer aangegeven en na ieder ‘hoofdstuk’ van de Vijfenzeventig bladen afgedrukt. Deze presentatie wijkt af van de Franse brontekst, maar zorgt voor een grotere toegankelijkheid voor de Nederlandstalige lezers. Ook staan er eindnoten bij de ‘Analyse’ en ‘Chronologie’ van Nathalie Mauriac Dyer, de bezorgster van *De vijfenzeventig bladen*.

Afkortingen en letterwoorden:

- kol. kolom
 fol. folio (tenzij anders vermeld gaat het om een recto-bladzijde)
 ms. manuscript
 NAF 'Nieuwe Aanwinsten in het Frans', signatuur bij de afdeling Handschriften van de Bibliothèque nationale de France)
 v^o verso
 [.] ingreep van de Franse tekstbezorgers
 * hypothetische lezing
 / overgang naar een volgende regel, of scheiding tussen de twee delen van een correctie, d.w.z. tussen het doorgehaalde gedeelte en de vervanging ervan
 // overgang naar het volgende folio (of: blad)

Tenzij anders aangegeven werd de transcriptie van de manuscripten makkelijker en eenvoudiger gemaakt. Doorgestreepte passages zijn onder een streep afgedrukt [~~abc~~] en toevoegingen tussen hoeken (< >). Beide delen van een correctie, d.w.z. het doorgestreepte gedeelte en de vervanging, worden door een schuin streepje (/) gescheiden.